

Politika retribucije u Europi nakon Drugoga svjetskog rata*

VLADIMIR GEIGER

Hrvatski institut za povijest

Zagreb, Hrvatska

geiger@isp.hr

orcid.org/0000-0003-0051-9817

SUZANA LEČEK

Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i

Baranje

Slavonski Brod, Hrvatska

slecek@isp.hr

orcid.org/0000-0003-3034-4528

U članku su analizirane osnovne karakteristike poratne politike retribucije/odmazde u Europi, pri čemu su izdvojena tri obilježja: a) nova definicija ratnoga zločina i izvanredni sudovi kao provoditelji novoga pravnog načela; b) masovnost kažnjavanja; c) suđenje državnim poglavarima. Na temelju literature donesen je usporedni prikaz retribucije, a u tom je kontekstu prikazano i kažnjavanje kolaboracije u Hrvatskoj/Jugoslaviji.

Ključne riječi: retribucija; ratni zločin; revolucija; čistke; tranzicijska pravda

Drugi svjetski rat odnio je milijune ljudskih života. Mnogima koji su dočekali 1945. bilo je to i drugo iskustvo masovnoga ljudskog stradanja jer su se, ako već nisu i sudjelovali u njemu, barem sjećali Prvoga svjetskog rata. Ono što je ta iskustva činilo različitim bila su, u tom trenutku još nesaglediva, stradanja civilnoga stanovništva tijekom Drugoga svjetskog rata, bilo da su se dogodila kao dio politike (poput "čišćenja" cijelih etničkih zajednica, ponajprije židovske) ili kao "kolateralne" žrtve totalnoga rata. Ta je činjenica dala novu dimenziju pitanju krivnje za ratne zločine i potrebi da se ona kazni. Stoga je potkraj rata i u neposrednom poraću u svim državama zahvaćenim ratom

---

* Članak je izvadak iz rukopisa knjige: GEIGER, LEČEK, *Krivnja i kazna*.

provedeno ono što u stručnoj literaturi nazivamo odmazdom (retribucijom), kojoj je cilj bio kazniti zločin, ali i legitimirati pobjedu.

Zanimanje povjesničara, sociologa, politologa i povjesničara prava za tu izvanrednu politiku kažnjavanja pojavilo se gotovo istovremeno s njezinom provedbom, ali zadugo je ostalo u nacionalnim (državnim) granicama. Tek se 1990-ih taj europski, pa i svjetski fenomen – jednako kao što je to bio i rat – počeo sagledavati kao transnacionalna pojava. Ovdje treba spomenuti dva zbornika u kojima se prvi put sustavno usporedilo procese poratnih obračuna s razinom kolaboracije u pojedinim državama, a uredili su ih Klaus-Dietmar Henke i Hans Woller (1991.), a desetljeće poslije István Deák i suradnici (2000.).¹ Slijedio je niz monografija i zbornika u kojima se otvorilo brojna pitanja vezana uz politiku odmazde. Bez namjere da se “revizionistički” relativizira ili umanjí krivnja nacizma/fašizma, povjesničari su počeli propitivati motive i postupke “kolaboracije” (poraženih) i “otpora” (pobjednika). Na njih se prestalo gledati kao na binarne vrijednosti, a donedavno crno-bijeli svijet rata i poraća postao je široka skala sivoga.² Istraživanja su se okrenula složenim čimbenicima koji su odredili ponašanje ljudi u ratu. Pritom ih je zanimalo ne samo ono što je utjecalo na osobne odluke pojedinaca (psihološki, interesni i drugi motivi) nego i društveni čimbenici, znači oni koji su oblikovali svjetonazore cijelih društvenih skupina, a bili su dio dužih političkih procesa. Drugim riječima, novija istraživanja pokušavaju sagledati ono što se događalo u ratu kao nastavak predratnih političkih, ideoloških, nacionalnih/etničkih ili lokalnih nesporazuma i sukoba, a poraće kao složen sklop političkih i pravnih tradicija, ali prije svega kao izraz političke strategije koja je određivala budućnost pojedine države.

To što se povijest poraća konačno tumači kao složen fenomen nipošto ne relativizira u ratu počinjen zločin. Ne opravdava se sustav koji su nacističke/fašističke države i njihovi suradnici uspostavili u okupiranim zemljama, ali se pokušava razumjeti pojedinca. Isto tako, poratna odmazda sagledava se u kontekstu stvaranja novoga, poratnoga društva, uz vrlo kritične napomene o njezinim rezultatima, i to ne samo o pretjeranom progonu osoba kojima nije dokazana krivnja nego i o propustima da se kazne brojni počinitelji.³

O pojmovima. U literaturi se danas koriste tri pojma koji s različitih aspekata govore o istom sadržaju – sustavu obračuna s kolaboracijom. To su odmazda ili retribucija, zatim čitke, a u novije vrijeme i tranzicijska ili prijelazna pravda, pa se ponekad u zbornicima o toj temi ili čak i kod istih autora mogu istovremeno pronaći sva tri pojma.⁴

¹ HENKE, WOLLER, *Politische Säuberung in Europa*; DEÁK, GROSS, JUDT, *The Politics of Retribution in Europe*.

² PENTER, “Collaboration on Trial”, 785.

³ Usp. DEÁK, *Europe on Trial* i ondje navedena literatura.

⁴ Primjerice: ELSTER, *Retribution and Reparation*. Ovisno o autoru koriste se izrazi: *purgas, retribution, transitional justice, political justice*.

Nešto se češće koristi emotivno neutralan pojam odmazde ili retribucije (engl. *retribution*), koji obuhvaća i sudske i izvansudske obračune i kazne. Pod njim se podrazumijevaju svi oblici poratnoga kažnjavanja, od spontanoga ubijanja ili "divljih čistki", sudskoga kažnjavanja, ostrakizma ili društvenoga izopćenja, "čišćenja" raznih organizacija i institucija, sankcija državnim službenicima, pa do jednostavnoga sramoćenja kao što je, primjerice, objavljivanje imena u javnosti.⁵

Za razliku od odmazde, riječ "čistka" (engl. *purge*, fr. *épuration*) budi kolektivna sjećanja, koja su različita ovisno o zemlji (primjerice, u Francuskoj evocira teror Francuske revolucije, u Istočnoj Europi Staljinove "čistke"). No, upravo zbog povijesnih konotacija pojam se uvriježio, jer se i željelo opisati prelaženje granice uobičajenoga kažnjavanja. Koristi ga se da bi se opisala ne samo široka skala i masovnost sudskih (engl. *legal purges*) i izvansudskih (engl. *wild purges*) obračuna s "kolaboracijom" nego i njihov revolucionarni karakter, koji je obuhvaćao sferu političkih ideja i morala, tj. ideju stvaranja boljega poratnog društva preko "(pro)čišćenja" (u Istočnoj Europi označava i stvarnu društvenu revoluciju).⁶

Oba se pojma koriste za politiku obračuna s kolaboracijom u cijeloj Europi, bez obzira na uočene vrlo velike razlike između procesa u državama koje su prema poratnoj podjeli dospjele u ono što smo nazvali Zapadom i Istokom. Naime, u državama Zapadne Europe čistke i njihova masovnost – uz nemali broj zatvorenih, pa i nešto pogubljenih – većinom su se odnosile na oduzimanje građanskih i političkih prava (u Belgiji *épuration civique*, u Francuskoj *indignité nationale*).⁷ U državama u kojima je prevladao sovjetski utjecaj i koje su provodile "socijalističku revoluciju" sadržaj je bio bitno drukčiji, a smrtno kazne neusporedivo brojnije. Iako je poznato da je proces retribucije/čišćenja mnogo više ovisio o načelima sustava koji se uspostavljao nego o samoj krivnji⁸ te da ima bitno različite karakteristike na Zapadu i Istoku, kako je spomenuto, oba se ova pojma koriste bez obzira na zemlju koja je tema istraživanja.

Pojam tranzicijske/prijelazne pravde (engl. *transitional justice*) nastao je 1990-ih.⁹ Doduše, povjesničari još uvijek radije koriste "odmazdu" i "čistku", bojeći se mogućih anakronih konotacija.¹⁰ Naime, u stručnoj literaturi pojam često opisuje suvremena načela onako kako ih definiraju Ujedinjeni narodi, a to je da se ona odnosi na raznovrsne sudske i nesudske mjere kojima se novo društvo suočava s dubokim povredama ljudskih prava te nastoji uspostaviti

⁵ ELSTER, "Retribution", 33.

⁶ AGLAN, LOYER, "Épuration: History of a word", 23-38.

⁷ LUYTEN, "Dealing with collaboration in Belgium", 59-76.

⁸ Usp. "The means of conducting the purge would in effect sketch out the norms on which the postwar society would establish itself." VOISIN, "Law and the Soviet purge", 180.

⁹ MOURALIS, "The invention of 'transitional justice' in the 1990s", 83-100.

¹⁰ ISRAËL, MOURALIS, "General introduction", 7.

pravni poredak i postići pomirenje.¹¹ Današnji naglasak na pomirenju doista nije primjenjiv na razmišljanja nakon Drugoga svjetskog rata, ali se pojam ipak koristi u radovima koji naglašavaju pravni aspekt procesa retribucije. Općenito se tranzicijska pravda može definirati kao sustav raznovrsnih načina na koje se države izašle iz razdoblja konflikta ili represije obračunavaju s kršenjem ljudskih prava, koje je činjeno u tolikoj mjeri da redovni pravni poredak ne može odgovarajuće odgovoriti.¹² U pravilu ona ima dva cilja. Prvi je zadovoljiti pravdu prema žrtvama, a drugi je omogućiti stvaranje boljega društva (stabilnost, demokracija, pravna država, socijalna pravednost i dr.). Budući da se ne radi o posebnoj vrsti prava nego o pravu prilagođenom izvanrednim okolnostima, posebnostima pojedine države, ali i vremena, tranzicijska pravda poprima raznovrsne oblike i služi se različitim postupcima.¹³ Znanstvenicima je i danas definiranje pojma izazov, ne samo zbog velikih razlika u načinu na koji se primjenjivala u pojedinim zemljama koje su izašle iz autoritarnoga (totalitarnoga) sustava i krenule prema demokraciji nego i zbog sličnosti u metodama u državama u kojima je jedan autoritarni (totalitarni) sustav zamijenjen drugim.¹⁴

Politika odmazde

Jedan od glavnih problema s kojim su se suočile nove vlade po završetku rata bilo je kažnjavanje krivaca za sve strahote počinjene tijekom rata te – barem moralno – obeštećenje žrtava. Pritom su morale naći odgovor na dva problema. Prvi je bio stvoriti nove pravne temelje za kažnjavanje budući da pravna tradicija nije imala odgovarajuće kazne za počinjene zločine. Drugi je bio definirati počinitelja, pri čemu je glavni problem bila masovnost kolaboracije – ili onoga što se u tom trenutku definiralo kao kolaboracija – tijekom rata. Odgovori koje su dale obilježili su ne samo poratno vrijeme nego i buduća desetljeća, pa i naše današnje shvaćanje. Pojednostavnjeno, možemo reći da su poratnu politiku odmazde obilježila tri nova postupka: kao prvo, nova definicija ratnoga zločina i izvanredni sudovi kao provoditelji novoga pravnog načela, drugo je bila masovnost kažnjavanja, a treće da se prvi put sudilo državnim poglavarima.

---

¹¹ “Transitional justice consists of both judicial and non-judicial processes and mechanisms, including prosecution initiatives, facilitating initiatives in respect of the right to truth, delivering reparations, institutional reform and national consultations.” “For the United Nations system, transitional justice is the full range of processes and mechanisms associated with a society’s attempt to come to terms with a legacy of large-scale past abuses, in order to ensure accountability, serve justice and achieve reconciliation.” Guidance Note of the Secretary-General.

¹² “Transitional justice refers to the ways countries emerging from periods of conflict and repression address large scale or systematic human rights violations so numerous and so serious that the normal justice system will not be able to provide an adequate response.” *International Center for Transitional Justice*.

¹³ Usp. ELSTER, *Closing the Books*; WOUTERS, *Transitional Justice and Memory*.

¹⁴ ISRAËL, MOURALIS, “General introduction”, 5.

1. Ratni zločin: definicija i kažnjavanje

Od početka Drugoga svjetskog rata stavovi i odluke vlada vodećih savezničkih zemalja, Sjedinjenih Američkih Država, Velike Britanije i Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika (SSSR), bili su da treba suditi krivcima za rat. To je bio i jedan od zaključaka Moskovske konferencije (19. – 30. listopada 1943.), na kojoj je donesena Deklaracija o odgovornosti zemalja Osovine za zločine počinjene tijekom rata. Ta je odluka potvrđena i na svim kasnijim savezničkim konferencijama (Teheran, studeni-prosinac 1943.; Jalta, veljača 1945.; Potsdam, srpanj-kolovoz 1945.). Gotovo istovremeno Komisija Ujedinjenih naroda za ratne zločine (*United Nations War Crimes Commission* – UNWCC), koja je osnovana i prije samih Ujedinjenih naroda, u Londonu 20. listopada 1943., pozvala je sve članice antihitlerovske koalicije da osnuju svoje nacionalne (državne) komisije.¹⁵ Komisija Ujedinjenih naroda za ratne zločine i nacionalne komisije imale su zadatak registrirati ratne zločine, tragati za počiniteljima i prikupljati dokazni materijal.¹⁶

Saveznici nisu čekali kraj rata i sudski procesi počeli su znatno prije.¹⁷ Niz se nastavio još godinama nakon rata, no simbolički je najveću težinu, iako se radilo o razmjerno malom broju optuženika, imao proces najvišim preživjelim nacističkim dužnosnicima u Nürnbergu.¹⁸ Osim nekih neposrednih pravničkih reakcija na sporno načelo kažnjavanja zločina prema zakonu donesenom nakon počinjenja kaznenoga djela (*nullum crimen et nulla poena sine lege*), procesi koje su vodili pobjednici nisu dovođeni u pitanje. Trebala su desetljeća da se u historiografiji postavi pitanje o tome na koji su način tretirani krivci, odnosno o tome koliko se pod politikom kažnjavanja podvukao politički ili čak revolucionarni obračun s “klasnim” neprijateljem (posebice u zemljama koje će doskora ući u “Istočni blok”).

Nürnberški sud proklamirao je nova načela, koja su na ovaj ili onaj način primjenjivana u svim poratnim sudskim procesima. Osim “klasičnih” ratnih zločina (ubijanje civila, zarobljenika, talaca, prisilni rad, prekomjerno uništavanje materijalnih dobara koje nije opravdano vojnom potrebom) uvedene su nove kategorije koje su podlegle kažnjavanju. Kazna se tako protegnula i na krivce za “zločin protiv mira”, odnosno na sve koji su planirali, pripremali,

¹⁵ GLIŠIĆ, “Zločin i kazna”, 397-398; GUŠTIN, “Tisk narodnoosvobodilnega gibanja”, 111; GRAHEK RAVANČIĆ, *Narod će im suditi*, 33-34.

¹⁶ GUŠTIN, “Tisk narodnoosvobodilnega gibanja”, 124-127; ZEČEVIĆ, POPOVIĆ, *Dokumenti iz istorije Jugoslavije*. I ondje navedena literatura.

¹⁷ Prvi javni proces za ratne zločine na oslobođenom području SSSR-a održan je u srpnju 1943. u Krasnodaru. Znakovito je da se sudilo kolaborantima, a ne pripadnicima njemačke vojske. PENTER, “Local Collaborators on Trial”, 341.

¹⁸ O Međunarodnom vojnom sudu u Nürnbergu napisane su mnogobrojne studije. Među najcitatiranijima je knjiga jednoga od sudionika (člana tužiteljskoga tima): TAYLOR, *The Anatomy of the Nuremberg Trials*. Osim toga usp. CONOT, *Justice at Nuremberg*. O utjecaju Nürnbergu: BLOXHAM, *Genocide on Trial*; BLUMENTHAL, McCORMACK, *The Legacy of Nuremberg*. I ondje navedena literatura.

inicirali i vodili napadački rat te na one koji su u tome sudjelovali. Druga nova kategorija bio je “zločin protiv čovječnosti”, pod čime se podrazumijevalo zločine protiv civila ili progone zbog rasnih, etničkih, vjerskih i drugih razloga. To proširenje odgovornosti i kazne bilo je odgovor na širinu i novi tip zločina počinjenih u ratu. Koliko god opravdano, ono je otvorilo nekoliko problema.

Prvi je bila neodređenost novih kategorija, tj. problem ustanovljivanja koga sve treba kazniti. Kao što je primijetio istaknuti teoretičar društvenih znanosti i urednik jednoga od ključnih zbornika na ovom području Jon Elster, postojala je visoka suglasnost o tome da treba kazniti počinitelje, ali isto tako veliko razmimoilaženje u tome što treba biti kažnjivo.¹⁹

Drugi su problem bili sudovi koji su trebali provesti nove, izvanredne zakone i pokazati pravednost novih vlada. Ne samo da je tih sudova trebalo više, jer je i broj potencijalnih procesa bio mnogo iznad redovnoga, nego je i najveći dio staroga pravosudnog aparata bio kompromitiran, štoviše i sam optužen za kolaboraciju. Stoga su posvuda u Europi ustanovljeni izvanredni “narodni sudovi”, sastavljeni samo dijelom od profesionalaca. Većinu u njima činili su ljudi koje su izravno imenovala političke stranke, pa su u praksi jamčili provođenje njihove političke volje. Nije bilo sumnje da zločine treba kazniti, ali – kako je primijetio povjesničar László Karsai – postavlja se pitanje koliko su ti sudovi bili sposobni kazniti prave krivce.²⁰ Tome možemo dodati i ne samo koliko su bili u stanju nego i koliko su htjeli, budući da su bili izravno povezani s politikom. Kako je naveo Deák, cijeli sustav političkoga sudstva (*political justice system*) postao je jednim od glavnih instrumenata u klasičnoj borbi za moć između raznih klasa ili čak etničkih skupina. Osim što su kažnjavali krivce (što im je nominalno bila jedina uloga), učinili su znatno više. Zajedno s nesudskim progonima (“divljim čistkama”) prvenstveno su trebali potvrditi legitimitet nove vlasti, oslabiti potencijalne buduće neprijatelje i osigurati redistribuciju bogatstva.²¹ Možemo reći da je to vrijedilo za cijelu Europu, no u Zapadnoj Europi redovni sudovi proradili su razmjerno brzo, a na Istoku su dugo ostali “revolucionarni”. To je doprinijelo i znatno većem broju osuđenih, kao i oštrijim kaznama, nego što je to bilo u državama Zapada.²²

Na teško pitanje kažnjavanja svaka je država dala drukčiji odgovor, a on se temeljio na prevladavajućoj političkoj strategiji. Ona je odredila kako spojiti politiku i pravo, odnosno određivala je mjeru između kazne i stvaranja budućega, obnovljenoga i integriranoga društva. Drugim riječima, trebalo je pronaći zadovoljavajuću ravnotežu između isključivanja kaznom i integracije u novo društvo oprostom i odrediti koliko osoba i na koliko dugo treba is-

---

¹⁹ “In times of transition, there may be wide agreement that wrongdoers should get punishment they deserve, and large disagreement about what should count as wrongdoings.” ELSTER, “Retribution”, 54.

²⁰ KARSAI, “The People’s Courts and Revolutionary Justice in Hungary”, 248.

²¹ DEÁK, “Post-world war II political justice”, 389-396; DEÁK, “War-Crimes Trials in Post-World War II Hungary”, 31, 34.

²² Usp. DEÁK, “Introduction”, 4-12.

ključiti kaznama, a kada treba stati i oprostiti. Nije sporno da je kazna bila nužna. Napokon, bila je to i moralna obveza novoga društva prema žrtvama. No, države Zapadne Europe vrlo su brzo shvatile da oštro kažnjavanje i dugo isključivanje bivših kolaboranata sprečava obnovu društva, njegovu integraciju i stabilnost države, te da pretjerani progon onemogućuje pomirenje. Stoga su čak i one zapadnoeuropske države koje su počele s oštrijim kaznama (iako je to kod njih ponajprije značilo zatvorske kazne) ubrzo prihvatile politiku oprosta (amnestije), a neke i zaborava.²³ U državama koje će tada ući u Istočni blok proces je tekao bitno drukčije, jer se pod okriljem obračuna s nacizmom/fašizmom provodila društvena (“socijalistička”) revolucija.

2. Masovnost odmazde

Druga karakteristika poratne politike odmazde bila je masovno i raznovrsno kažnjavanje. Sudske istrage, procese i kazne prošli su milijuni ljudi, a kazne su bile u širokom rasponu od smrtne, raznih oblika zatvora, gubitka građanskih prava ili posla, pa do javnoga sramoćenja i diskriminiranja. Iako su postojale sličnosti u politici kažnjavanja u pojedinim zemljama, usporedne studije pokazale su i iznenađujuće razlike.²⁴

Procjenjuje se da je neki tip kazne ili represije pretrpjelo nekoliko milijuna ljudi ili 2-3 % stanovništva u područjima koja su bila pod njemačkom okupacijom. Napominjemo da se ovdje ne radi o masovnim pogubljenjima bez suda i procjenama tih gubitaka, nego o osobama koje su dospjele pred sud i trebale položiti račun o vlastitoj krivnji. Kako se uglavnom radilo o obrazovanom muškom stanovništvu, bio je to posvuda težak udarac za staru elitu. Osim toga, na udaru se nisu našli samo pojedinci nego i cijele skupine, bilo nacionalne/etničke (Nijemci u svim istočnoeuropskim državama, osim njih još i Mađari u Čehoslovačkoj, Poljaci u Ukrajini, Ukrajinci u Poljskoj, Albanci u Grčkoj i dr.) ili organizacije (*Schutzstaffel* /SS/, Gestapo, razne kolaboracionističke organizacije i pokreti).

Spomenuto je da europski prosjek iznosi 2-3 % ukupnoga stanovništva koje je prošlo neki oblik postupka utvrđivanja krivnje (istragu, tužbu, presudu, kaznu), no negdje je dosezao i 5 % (Nizozemska), a ako se računa da su uglavnom obuhvaćeni odrasli muškarci, to se ponegdje penje i na 10 % (Mađarska).²⁵ Usporedba broja ljudi koji su prošli istrage, suđenja i izdržava-

²³ Usp. HUYSE, “Comparing transitional justice experiences in Europe”, 353-354.

²⁴ Uz spomenute zbornike (HENKE, WOLLER, *Politische Säuberung in Europa* i DEÁK, GROSS, JUDT, *The Politics of Retribution in Europe*) najvažniji su: KURESTIDIS-HAIDER, GARSCHA, *Keine “Abrechnung”*; ELSTER, *Retribution and Reparation*; FREL, *Transnationale Vergangenheitspolitik*; ISRAËL, MOURALIS, *Dealing with Wars and Dictatorships*; WOUTERS, *Transitional Justice and Memory*. Osim toga vidi i usporedni prikaz u: MLAKAR, “Epuracija in povojne žrtve v Zahodni Evropi”, 201-216; MLAKAR, “Poglavitne oblike in razsežnosti represije v povojni Evropi”, 18-31; CVETKOVIĆ, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji*, 49-78.

²⁵ DEÁK, “War-Crimes Trials in Post-World War II Hungary”, 35.

li kazne u pojedinim zemljama pokazala je veliku razliku, neujednačenost i ovisnost o političkim procjenama i strategijama novih vlada. Istraživanja su upozorila i na svojevrsan paradoks: broj kolaboratora kažnjenih u pojedinim okupiranim zemljama, ili zemljama suradnicama sila Osovine, premašivao je broj osuđenih u samoj Njemačkoj (i Austriji).²⁶ Zbog velike razlike u kažnjavanju između zemalja europskoga Zapada i Istoka (veći broj stradalih u “divljim čistkama”, oštrije sudsko kažnjavanje, dulje trajanje čistki) i mi smo u daljnjem pregledu podijelili države po hladnoratovskoj razdjelnici.

Zemlje “Zapadnoga bloka”. Procjenjuje se da je na raznim sudovima u cijeloj Europi zbog sudjelovanja u zločinima ili “kriminalnim organizacijama” osuđeno oko 100 000 Nijemaca i Austrijanaca.²⁷ No, u matičnim državama prevladala je politika stabilizacije. Teške završne borbe, uništeni resursi i mnoštvo izbjeglica doveli su te države na rub kaosa i pobjednici su ondje izabrali politiku ograničenoga kažnjavanja, koje je osim toga trebalo demonstrirati ponovnu uspostavu pravnoga sustava. Prvo što je zamjetno jest da u Njemačkoj i Austriji nije bilo “divljih čistki”, a u Italiji – gdje je djelovao anti-fašistički pokret otpora – u njima je pobijeno između 10 000 i 15 000 ljudi.²⁸ U Njemačkoj su kažnjavanje provodile okupacijske vlasti sila pobjednica i ono je bilo vrlo umjereno, iako su neki oblik istrage prošli milijuni ljudi. Ukupno je izrečeno samo oko 930 smrtnih kazni (od toga 70 u Nürnbergu i velikim procesima koji su slijedili²⁹). Zatvorske su kazne bile još blaže, a amnestije tijekom 1950-ih oslobodile su veliku većinu zatvorenih. Kako se govorilo, hladni rat donio je “hladnu amnestiju” (njem. *Kalte Amnestie*). Slijedila je politika denacifikacije (Savezna Republika Njemačka) ili prešućivanja i “zaborava” (Njemačka Demokratska Republika).³⁰ U Austriji je kažnjavanje bilo još blaže. Od oko 524 000 članova Nacionalsocijalističke stranke osuđeno ih je samo nešto preko 13 000. Izrečene su samo 43 smrtno kazne, a izvršeno ih je 30. Kao i u Njemačkoj, gotovo su odmah počele amnestije (posebice za državne službenike), tako da je niz kolaboranata ostao nekažnjen, čak i zadržao položaj i društveni utjecaj.³¹ U Italiji je nakon spomenutoga vala čistki osuđenih bilo iznimno malo jer je mnoge presude poništio Vrhovni sud, a amnestijom u lipnju 1946. pušteno je 90 % od 40 000 do 50 000 zatvorenih. Poništena je i većina od 500-1000 smrtnih kazni i izvršeno je njih 40-50 (po drugom izvoru

²⁶ FREI, “Nach der Tat”, 32-35.

²⁷ FREI, “Nach der Tat”, 32.

²⁸ WOLLER, “‘Ausgebliebene Säuberung?’”, 183; GALIMI, “Circulation of models of épuration”, 198.

²⁹ DEÁK, *Europe on Trial*, 213.

³⁰ COHEN, “Transitional justice in divided Germany”, 59-88. Od 794 izrečene smrtno kazne u zapadnoj okupacijskoj zoni izvršena ih je polovina. Za 138 izrečenih u sovjetskoj zoni nema podataka o izvršenju (str. 63, 67).

³¹ STIEFEL, “Der Prozeß der Entnazifizierung in Österreich”, 140; SCHAUSBERGER, “Die Verfolg von NS-Gewaltverbrechen in Österreich”, 25-31; DEÁK, “Political justice in Austria and Hungary”, 139.

91).³² Stoga neki kritičari proces retribucije u Italiji ponekad nazivaju i prijelazom “iz fašizma u postfašizam”.³³

Francuska je jedina od okupiranih zapadnoeuropskih zemalja u kojoj su provedene i “divlje čistke”, u kojima je prema procjenama ubijeno između 8000 i 11 000 osoba. No nakon toga je degolistički mit o Francuskoj samo kao zemlji otpora spriječio sudsko kažnjavanje većih razmjera. Iako je 300 000 do 350 000 osoba prošlo neki oblik ispitivanja, na zatvorsku je kaznu, kao i u Italiji, osuđeno njih razmjerno malo (44 000). U odnosu na Italiju, u Francuskoj je izrečeno više smrtnih kazni (7037), a razmjerno ih je velik broj i izvršen (1500-1600). Amnestije su i ondje učinile svoje, pa su do 1953. oslobođeni gotovo svi osuđeni na zatvorske kazne.³⁴

Kao i u Francuskoj, u Danskoj je obračun s kolaboracijom bio razmjerno blag.³⁵ No Belgija, Nizozemska i Norveška znatno su oštrije kažnjavale suradnju s nacizmom. Računa se da je udio kažnjenih u Belgiji i Nizozemskoj bio čak četiri puta viši nego u Francuskoj (samo zatvorskih kazni izrečeno je u Belgiji čak 48 000, a u Nizozemskoj 50 000). Iako su te dvije države po zatvorskim kaznama bile podjednake, u Belgiji je doneseno čak 2940 smrtnih kazni (izvršene su 242), a u Nizozemskoj njih samo 154 (40 je izvršeno).³⁶ Prema smrtnim kaznama, Norveška je bila blaža (samo 30 presuda, ali 25 izvršenih), po zatvorskim je kaznama bila podjednaka ili – po nekim procjenama – čak stroža (17 000), no njezinu posebnost čini dugotrajnost “pamćenja” i društvene isključenosti kolaboranata, pa i njihove djece.³⁷ Iako su po broju smrtnih kazni ostale vrlo umjerene, ne treba zaboraviti da je u Danskoj, Nizozemskoj i Norveškoj smrtna kazna bila već duže vrijeme prije toga ukinuta, pa je i sam njezin povratak imao veliku težinu.³⁸

Bez obzira na te međusobne razlike, u usporedbi s onime što se događalo u Istočnoj Europi možemo reći da je politika kažnjavanja u državama Zapadne

³² WOLLER, “Ausgebliebene Säuberung?”, 183-188; GALIMI, “Circulation of models of épuraton”, 205.

³³ GALIMI, “Circulation of models of épuraton”, 197-198. Usp. i: BATTINI, *The Missing Italian Nuremberg*.

³⁴ NOVICK, *The Resistance versus Vichy*; ROUSSO, “L’Épuration. Die politische Säuberung in Frankreich”, 214-222; ROUSSO, “The purge in France”, 89-123; BEIGBEDER, *French Justice*, 167-198; BARUCH, “Changing things so everything stays the same”, 63-93; DEÁK, *Europe on Trial*, 205.

³⁵ DAHL, “Dealing with the past in Scandinavia”, 147-163.

³⁶ Usporedni prikaz u: HUYSE, “Belgian and Dutch purges”, 164-178. Za Belgiju usp. HUYSE, “The criminal justice system”, 157-172; LAGROU, “Poor little Belgium?”, 124; WOUTERS, LUYTEN, “A consensus of differences”, 106-109. Za Nizozemsku usp. ROMIJN, HIRSCHFELD, “Die Ahndung der Kollaboration in den Niederlanden”, 289-295; ROMIJN, “Restoration of confidence”, 173-193; ROMIJN, SCHUMACHER, “Transitional justice in the Netherlands”, 141; DEÁK, *Europe on Trial*, 204.

³⁷ LARSEN, “Die Ausschaltung der Quislinge in Norwegen”, 250; DAHL, “Dealing with the past in Scandinavia”, 147-163; MAZOWER, *Mračni kontinent*, 225; LAUGHLAND, *A History of Political Trials*, 97; DEÁK, *Europe on Trial*, 204.

³⁸ NOVICK, *The Resistance versus Vichy*, 186.

Europe dala prednost stabilizaciji, obnovi, pa onda i društvenom uključivanju donedavnih kolaboranata. Nakon kratkoga razdoblja čistki i sudskih procesa, koji su doduše obuhvatili milijune ljudi, stvarno kažnjenih bilo je razmjerno malo. Najveći je broj izgubio građanska prava, pa i posao na neko vrijeme, ali je zatvorskih kazni bilo manje, a smrtnih vrlo malo. Osim toga, brze amnestije poništile su veći dio sudskih odluka, pa je za većinu tih zemalja nastupilo ono što u Francuskoj Yves Beigbeder naziva “amnestija i amnezija”.³⁹ Većina se poslije morala suočiti s problemom zaborava i vlastitim mitovima, podjelama i neriješenom prošlošću⁴⁰, no u prvom je trenutku ta odluka dala poticaj stabilnosti i gospodarskom poletu, a u zemljama koje su provele denacifikaciju (poput Zapadne Njemačke) otvorila i put demokratskom društvu.⁴¹

Zemlje “Istočnog bloka”. Upravo se suprotno dogodilo u SSSR-u i državama koje su se našle pod njegovim izravnim utjecajem. Ondje je prednost dana kažnjavanju počinitelja, pa je obračun s kolaboracijom poprimio znatno veće razmjere. No, kažnjavanje je dobilo prioritet samo zato što se iskoristilo za obračun s “klasnim” neprijateljem i uspostavu novoga poretka.⁴² Osim što je zahvatilo kolaborante, ubrzo (ili usporedno) proširilo se na sve koji su na bilo koji način mogli biti smetnjom sustavu koji se gradio, pa autori ističu da i nema društvene skupine koje bi bila isključena iz obračuna.⁴³ Stoga je ovdje iznimno teško ili čak nemoguće ustanoviti tko je doista kažnjen zbog kolaboracije, a tko je proglašen “narodnim neprijateljem” iz nekoga drugog razloga. Naime, ovdje je proces retribucije osim kolaboranata zahvatio i “klasne neprijatelje” te nepoželjne etničke/nacionalne skupine, što je dovelo do pravoga etničkog čišćenja u nekim državama. Sve je to učinilo odmazdu na Istoku neusporedivo intenzivnijom nego na Zapadu.⁴⁴ Usto je sudsko kažnjavanje u pravilu bilo oštrije, a i trajalo je znatno duže. Na Zapadu je najveći dio procesa

³⁹ BEIGBEDER, *French Justice*, 200.

⁴⁰ Niz istraživanja o toj temi predvodi kulturna monografija Henryja Roussoa, čiji je naslov “višijevski sindrom” postao metaforom politički konstruiranog sjećanja i zaborava (ROUSSO, *The Vichy Syndrome*). Usp. i: GOLSAN, *Vichy's Afterlife*.

⁴¹ DEÁK, “Political justice in Austria and Hungary”, 145-146. Autor zaključuje da su Saveznici prešutno prihvatili nekažnjavanje u zamjenu za demokratizaciju i da su – paradoksalno – Austrija i (Zapadna) Njemačka izašle iz svega kao bolje zemlje.

⁴² Na to je u zapadnoeuropskoj historiografiji prva upozorila poznata *Crna knjiga komunizma*. Prevedena na više svjetskih jezika, izazvala je veliku polemiku, u kojoj su neke tvrdnje (posebice visoke procjene broja žrtava) dovedene u pitanje. Ipak je zaslužna jer je dala presudan poticaj istraživanjima komunističkih obračuna s neprijateljima i počinjenih zločina. COURTOIS et al., *Crna knjiga komunizma* (izvornik: COURTOIS et al., *Le Livre noir du communisme*).

⁴³ Usp. GROSS, “War as revolution”, 33-34; McDERMOTT, STIBBE, “Stalinist terror in Eastern Europe”, 12.

⁴⁴ DEÁK, *Europe on Trial*, 10, 193. Autor ističe da je obračun s kolaboracijom na Istoku iskorišten i za etničko čišćenje, kojega na Zapadu gotovo nema (doduše, samo zato što je ondje provedeno prije). Ta široka definicija neprijatelja dovela je do čistki koje su bile prekomjerne i opsegom i dubinom (“enormous extent and profound depth”). Mazower ističe da su čistke postale “instrumentom ukupnog ekonomskog i etničkog transformiranja društva”. MAZOWER, *Mračni kontinent*, 229.

retribucije dovršen u nekoliko godina (i kazne i amnestije), ali na Istoku se produžio sve do početka 1960-ih, do kada je uspostavljen novi društveni sustav i osigurana vlast nove elite ili, kako je to okarakterizirao Deák, provedena “izvanredna preraspodjela moći i bogatstva” (*truly extraordinary redistribution of power and wealth*).⁴⁵

To je područje i znatno slabije istraženo, iako se u novije vrijeme popunjavaju donedavne praznine. Za sada je vjerojatno najbolje istraženo što se događalo u Mađarskoj, a u europskoj historiografiji najmanje je poznato kako je provedena retribucija u SSSR-u, Albaniji i Jugoslaviji.⁴⁶ Ono što se ipak može reći jest da su i na Istoku postojale velike razlike u politici kažnjavanja među pojedinim državama.

Možemo početi sa samim SSSR-om, za koji postoji tek procjena o “samo” 320 000 (Penter) ili oko 500 000 kažnjenih osoba (Voisin).⁴⁷ Razmjerno malen broj procesa u SSSR-u objašnjava se time da su mnogi krivci i pretpostavljeni krivci ubijeni odmah i bez suda, a na primjeru Ukrajine pokazuju se još neke razlike u odnosu na Zapad (znatno manje oslobađajućih presuda i viši udio smrtnih kazne).⁴⁸

U Poljskoj je posebno teško reći nešto o kažnjavanju kolaboracije, jer se obračun najvećim dijelom usmjerio na pripadnike nekomunističkoga građanskog pokreta otpora i na njemačku manjinu (400 000 do 1,2 milijuna protjeranih Nijemaca), no u literaturi se spominje oko 12 500 procesa kolaborantima (osuđeno ih je 50 %, a smrtna kazna izrečena je u 631 slučaju).⁴⁹ Ukupni su brojevi ubijenih ili kažnjenih znatno veći, pa su obračun po intenzitetu i metodama suvremenici uspoređivali s onim u Jugoslaviji.⁵⁰

Čehoslovačka i Mađarska vrlo su se oštro obračunale s kolaboracijom, a jedna od karakteristika u obje države bilo je protezanje kolektivne krivnje na nacije koje su okrivljavali za rat. U Čehoslovačkoj se to odnosilo na Nijemce i Mađare (oko 30 % predratnoga stanovništva), kojima je oduzeto građanstvo i određeno protjerivanje. Kažnjavanje je bilo oštrije na području Češke, jer je sadržavalo i obračun sa sudetskim Nijemcima, nego u Slovačkoj, u kojoj je tijekom rata na vlasti bio kolaboracijski režim. U Češkoj je na zatvor osuđeno 20 000 osoba, a smrtna kazna izrečena je u 723 slučaja (dvije trećine bili su

⁴⁵ DEÁK, “Political justice in Austria and Hungary”, 143.

⁴⁶ DEÁK, *Europe on Trial*, 198. Novija istraživanja otvorila su ovo pitanje za samo neka područja bivšega SSSR-a, primjerice T. Penter za Ukrajinu. PENTER, “Local Collaborators on Trial”, 341-364. Nažalost, nova istraživanja u slovenskoj, hrvatskoj i srbijanskoj historiografiji uglavnom nisu objavljujvana na stranim jezicima.

⁴⁷ VOISIN, “Law and the Soviet purge”, 783.

⁴⁸ PENTER, “Collaboration on Trial”, 784; PENTER, “Local Collaborators on Trial”, 343, 356.

⁴⁹ BACHMANN, “The Polish paradox”, 333-334.

⁵⁰ Tako je predstavnik čehoslovačkih komunista u pregovorima u kojima je tražio izricanje strožih kazni izjavio da im ostale stranke trebaju biti zahvalne jer su zadržali načela demokracije i legaliteta, za razliku od obračuna u Poljskoj i Jugoslaviji. FROMMER, *National Cleansing*, 291.

Nijemci). Izvršeno ih je čak 686 (ili 95 %), što znači da gotovo nije bilo pomilovanja, čime su nadmašili sve druge europske zemlje, a po broju smrtnih kazni na broj stanovnika nalaze se pri samom vrhu europske ljestvice. Podaci za Slovačku znatno su manji, odnosno 65 izrečenih i 27 izvršenih smrtnih kazni (41 %).⁵¹ U Mađarskoj je 300 000 do 400 000 osoba (3 % ukupnoga stanovništva) bilo podvrgnuto nekom obliku represije (istrage, logori, protjerivanje, sudske osude), a dvije trećine njih činili su etnički Nijemci. Izrečeno je 27 000 zatvorskih osuda i 476 osuda na smrt (izvršeno ih je 189).⁵²

Bugarsku se često u literaturi spominje kao zemlju u kojoj je obračun bio ne samo najoštriji nego i neočekivan, budući da ona nije bila u ratu s SSSR-om, njezine vlasti nisu progonile Židove, a u zemlji tijekom rata nije bilo unutarnjih sukoba. Ipak je ona, uz Jugoslaviju, jedina država europskoga Istoka u kojoj se spominju “divlje čistke”. Kako se radi o procjenama, one znatno variraju, ali bugarska historiografija prihvatila je da se radilo o 18 000 do 20 000 ljudi ubijenih u rujnu 1944. (Markov, Ognyanov).⁵³ Najveće procjene idu do 30 000 do 40 000 ljudi (Gunev, Laughland). Slijedili su i sudski procesi u kojima je u samo nekoliko mjeseci (do proljeća 1945.) na zatvor osuđeno nešto više od 9000 ljudi, a dosuđen je i izvršen najveći broj smrtnih kazni (2600-3000, izvršeno ih je preko 1500), kojima je izbrisana i cijela stara politička elita.⁵⁴

Za razliku od svih tih država, koje su otvorile arhive i omogućile sustavna istraživanja, pa imamo barem neke predodžbe o minimalnom broju osoba koje su podvrgnute nekom obliku represije, za Jugoslaviju i Hrvatsku, nažalost, još uvijek imamo samo procjene stradalih u “divljim čistkama”, a za Jugoslaviju i prve podatke o osuđenima na smrt. Taj se nedostatak posebno osjeća u inozemnoj literaturi, u kojoj (barem u relevantnim zbornicima) ima samo nekoliko radova o retribuciji na području Hrvatske/Jugoslavije, a i oni su svi zasnovani na demografskim procjenama.⁵⁵ No i ti naponi da se procjene svedu u realne okvire te prvi rezultati o sudskim kaznama, koliko god bili nepotpuni, daju nam neku mogućnost usporedbe i stavljanja u europski kontekst.

Prvo što se ističe uloga je “divljih čistki” u Jugoslaviji. Dok se one u većini država ne spominju, za jedine dvije na Zapadu, tj. Francusku i Italiju, postoje razmjerno točni podaci. Budući da nema podataka za države bivšega SSSR-a,

⁵¹ FROMMER, *National Cleansing*, 90-91, 140, 219; LAUGHLAND, *A History of Political Trials*, 131; DEÁK, *Europe on Trial*, 206.

⁵² SZÖLLÖSI-JANZE, “Pfeilkreuzer, Landesverräter und andere Volksfeinde”, 311-357; SZITA, “Die Volksgerichtsbarkeit”, 207-216; DEÁK, “Political justice in Austria and Hungary”, 124-146; LAUGHLAND, *A History of Political Trials*, 146; DEÁK, *Europe on Trial*, 205.

⁵³ MARKOV, *Balgarskata istorija vkratce*, 267; OGNYANOV, *Drzhavno-politicheskata sistema na Balgaria*, 27.

⁵⁴ GUNEV, *Kam brega na svobodata*, 57; LAUGHLAND, *A History of Political Trials*, 153-157; BAEV, “Stalinist terror in Bulgaria”, 180-197; FROMMER, *National Cleansing*, 91.

⁵⁵ VÖLKL, “Abrechnungsfuror in Kroatien”, 358-394; PORTMANN, “Revolution aus dem Krieg”, 55-70; VODUŠEK STARIČ, “Stalinist and anti-Stalinist repression in Yugoslavia”, 160-179.

za Istok za sada znamo samo procjene za Bugarsku, a one su kao i za Jugoslaviju/Hrvatsku u širokom rasponu.

U Jugoslaviji je veliki dio obračuna s kolaboracijom izveden u “divljim čistkama”, a kako je shvaćanje tko je sve “suradnik okupatora” i “narodni neprijatelj” bilo vrlo široko, ubijanje je poprimilo takve razmjere da autori ističu da je obračun u Jugoslaviji (Völkl) i Hrvatskoj (Vodušek Starič) bio među najoštrijima u Europi.⁵⁶ O broju ubijenih postoje procjene i demografski izračuni, a u novije vrijeme čine se naponi da se sastave pouzdaniji popisi. No, za sada se svi autori i dalje oslanjaju ponajviše na demografe, dopunjujući ih novijim rezultatima istraživanja. Stoga ne čudi da čak i u onome što možemo držati ozbiljnom historiografijom nalazimo bitno različite podatke. Tako ukupne žrtve “divljih čistki” u Jugoslaviji variraju od “čak 60 000 ljudi” (Mazower) pa do njih 180 000 (Portmann).⁵⁷ Koliko je teško odlučiti se za neki broj na “skliskom” terenu procjenjivanja pokazuje i to da sami autori mijenjaju svoje izračune, pa tako Portmann svoju prijašnju procjenu od 180 000 ubijenih poslije smanjuje na 110 000.⁵⁸ Sličnu procjenu (116 000 osoba) daje i Jera Vodušek Starič.⁵⁹ Iako se odlučuju za različite procjene, svi se autori slažu da je stvarne brojeve ubijenih (za sada) nemoguće ustanoviti te upozoravaju da procjene treba uzeti s oprezom.

Isti problem neodređenosti prenosi se na niže razine, ali dok za Srbiju i Sloveniju postoje nešto pouzdaniji podaci, za Hrvatsku ih još uvijek nemamo. Tako možemo uzeti da je u Srbiji u “divljim čistkama” stradalo 30 000 do 40 000 osoba (Portmann) ili najviše 70 000 (Cvetković).⁶⁰ Najnoviji podaci srbijanske Državne komisije za tajne grobnice ubijenih posle 12. septembra 1944. govore o 33 000 ubijenih bez sudske presude.⁶¹ Iako se broj ubijenih u Sloveniji čini

⁵⁶ VÖLKL, “Abrechnungsfuror in Kroatien”, 394; VODUŠEK STARIČ, “Stalinist and anti-Stalinist repression in Yugoslavia”, 169.

⁵⁷ MAZOWER, *Mračni kontinent*, 227; CVETKOVIĆ, *Između srpa i čekića. Likvidacija “narodnih neprijatelja”*, 281. Cvetković u kratkom pregledu pokazuje koliko variraju procjene inozemnih povjesničara koji pišu o Jugoslaviji. One se kreću od 40 000 pa sve do 350 000 ubijenih u “divljim čistkama”, a Cvetković kao najpribližnju procjenu uzima podatak o 180 000 osoba koji je iznio M. Portmann. Njegova je osobna procjena da se radilo o 150 000 ubijenih. CVETKOVIĆ, “Represija komunističkog režima u Srbiji”, 66, 77.

⁵⁸ PORTMANN, “Communist retaliation and persecution”, 74; PORTMANN, “Revolution aus dem Krieg”, 68-69.

⁵⁹ VODUŠEK STARIČ, “Stalinist and anti-Stalinist repression in Yugoslavia”, 169.

⁶⁰ PORTMANN, “Revolution aus dem Krieg”, 69. Cvetković donosi podatak o 60 000 ubijenih (od toga 35 000 Nijemaca i Mađara). CVETKOVIĆ, *Između srpa i čekića. Likvidacija “narodnih neprijatelja”*, 281. U novijem radu analizira poimenični popis 56 000 osoba, a napominje da bi ukupan broj trebao biti 20-25 % veći, tj. do 70 000 osoba. CVETKOVIĆ, “Represija komunističkog režima u Srbiji”, 71, 76-77. Janković se poziva na popis prema kojem je do kraja 1945. ubijeno oko 24 000 osoba (podaci sadržavaju samo imena sakupljena do 2011.). JANKOVIĆ, *Na belom hlebu*, 405.

⁶¹ Ukupno je registrirano 211 lokacija tajnih grobišta, a poimenično je popisano 59 912 žrtava. Od toga je spomenutih 33 000 ubijeno u čistkama, oko 2800 po sudskoj presudi, a ostatak u logorima, zatvorima i sl. (uglavnom folksdojčeri i drugi civili). Istraživanje se uglavnom temelji na arhivskim podacima OZNA-e. Procjenjuje se da je popisano oko 70 % žrtava. Državna komisija za tajne grobnice ubijenih posle 12. septembra 1944.

malen (14 000 do 18 000), radi se o čak 1 % stanovništva.⁶² Za Hrvatsku se autori i dalje uglavnom pozivaju na Žerjavićeve izračune i procjene, na temelju kojih pokušavaju dati svoju procjenu ukupno stradalih. Stoga se za Hrvatsku procjene kreću u širokoj skali od više desetaka tisuća (Portmann) do 100 000 (Völkl).⁶³ Riječ je o najmanje 55 000 do 60 000 osoba.⁶⁴ Za druge bivše jugoslavenske republike, Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru i Makedoniju, nema čak ni okvirnih procjena.

Da bi se dobio realniji uvid u stvarni intenzitet obračuna, u idućoj tabeli prikazujemo koliko je osoba ubijeno na milijun stanovnika. Napominjemo da brojeve iz tabele 1 treba shvatiti samo kao vrlo uopćene omjere jer se brojčani podaci za svaku od zemalja međusobno znatno razlikuju. No, i pored toga, čak i najniže procjene ubijenih u Jugoslaviji premašuju i obračune u Bugarskoj, a neusporedive su s “divljim čistkama” na Zapadu. Razlika je toliko drastična da možemo razumjeti ozbiljne inozemne povjesničare koji ove brojeve uzimaju s ogradama (posebice jer su uglavnom procjene), jer njima doista moraju izgledati nevjerojatni.

Tabela 1. Procjene stradalih u “divljim čistkama” prema državama (1944. – 1945.)

Država	Stanovnika 1939. – 1941. (mil.) ⁶⁵	Broj ubijenih	Ubijenih na milijun stanovnika
Francuska	42	8000 – 11 000	190 – 260
Italija	43,5	10 000 – 15 000	230 – 345
Bugarska	6,5	18 000 – 30 000	2770 – 4610
Jugoslavija	16	110 000 – 180 000	6870 – 11 250
Srbija	6,1	30 000 – 70 000	4920 – 11 475
Slovenija	1,3	15 000 – 18 000	11 540 – 13 850
Hrvatska	4,1	55 000 – 60 000	13 410 – 14 630

Izvori: vidi bilješke uz tekst poglavlja.

⁶² PORTMANN, “Revolution aus dem Krieg”, 69; VODUŠEK STARIČ, “Stalinist and anti-Stalinist repression in Yugoslavia”, 168. Autorica donosi broj od 14 531 ubijene osobe (1 % stanovništva). Prema poimeničnom popisu Inštituta za novije zgodovino (Ljubljana), u poraču je ubijeno 14 999 odnosno (prema kasnijoj reviziji popisa) 15 089 osoba, ali popis nije konačan (rezultati do 2013.). DEŽELAK BARIČ, “Posljedice vojnega nasilja”, 34-36; DEŽELAK BARIČ, “Casualties of WW II in Slovenia”, 163-167.

⁶³ PORTMANN, “Revolution aus dem Krieg”, 67; VÖLKL, “Abrechnungsfuror in Kroatien”, 394.

⁶⁴ Prema Žerjaviću, 45 000 ljudskih gubitaka Hrvata (iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine) odnosi se na Bleiburg i križni put. Tome treba dodati više tisuća osoba, Hrvata, folksdojčera i drugih, koje su potkraj rata i u neposrednom poraču izgubile život u mjesnim “divljim čistkama” u Hrvatskoj te 4000-4500 hrvatskih folksdojčera koji su umrli ili ubijeni u poslijeratnim logorima. Usp. ŽERJAVIĆ, *Opsesije i megalomanije*, 75-79; ŽERJAVIĆ, *Population losses in Yugoslavia*, 95; GEIGER, “Ljudski gubici Hrvatske”, 718; GEIGER, *Josip Broz Tito*, 74. I ondje navedena literatura.

Drugo što možemo usporediti jest broj izrečenih i izvršenih smrtnih kazni. Moglo bi se pretpostaviti da nakon vrlo oštra obračuna u “divljim čistkama” neće biti potrebe za drastičnim sudskim kažnjavanjem.⁶⁵ No, čak i nepotpuni podaci pokazuju da je Jugoslavija i u tome pri samom europskom vrhu. Upozoravamo da, kao i za prethodnu tabelu, ove vrijednosti treba uzeti doista samo okvirno. Naime, kod gotovo svakoga autora naći ćemo nešto drukčije brojeve, pa čak i u zborniku Jona Elstera *Retribution and Reparation in the Transition to Democracy*, koji je ovdje glavni izvor, pojedini autori donose različite podatke o istim državama. Osim toga, budući da za sada nemamo podataka za Hrvatsku, u tabeli 2 donosimo samo one za Jugoslaviju. Podaci su preuzeti iz studije Ivana Jankovića, a on sam upozorava da se radi o nepotpunim arhivskim izvorima, pa je stvarni broj sudskih smrtnih kazni i njihovih izvršenja svakako veći. Manja razlika u izračunu izvršenih kazni na broj stanovnika u odnosu na onaj koji za Jugoslaviju donosi Janković (208 na milijun stanovnika) nastaje zato što je ovdje kao osnovica uzeta procjena o broju stanovnika iz 1939. – 1941. da bi se ujednačilo s ostalima u Europi.⁶⁶

Tabela 2. Usporedni prikaz donesenih i izvršenih smrtnih kazni prema državama

Država	Broj stanovnika 1939. – 1941. (mil.)	Sudske smrtno kazne	Izvršeno (broj)	Izvršeno (na mil. stanovnika)
Austrija	6,8	43	30	4
Njemačka	63	930	(400) ⁶⁷	(6)
Italija	43,5	500 – 1000	91	2
Francuska	42	7037	1500 – 1600	35 – 38
Danska	3,8	78	46	12
Belgija	8,4	2940	242	29
Nizozemska	9	154	40	4
Norveška	3	30	25	8
Čehoslovačka	15	788	713	47
Mađarska	9	476	189	21
Bugarska	6,5	2618	1576	242
Jugoslavija	16	4012	3299	206

Izvori: ELSTER, *Retribution and Reparation* (vidi tamo: ELSTER, 58; COHEN, 63, 67; ROUSSO, 119-120; DAHL, 148; HUYSE, 168); FROMMER, *National Cleansing*, 91; NOVICK, *The Resistance versus Vichy*, 186-187; JANKOVIĆ, *Na belom hlebu*, 403.

⁶⁵ Usp. CVETKOVIĆ, *Između srpa i čekića. Likvidacija “narodnih neprijatelja”*, 326. Prema Cvetkoviću, sudske smrtno kazne iznosile su samo oko 5 % ukupno izvršenih smrtnih kazni, pa je prema tome čak 95 % otpadalo na ubijene u “divljim čistkama”.

⁶⁶ JANKOVIĆ, *Na belom hlebu*, 403-404. Cvetković navodi da su samo vojni sudovi 1945./1946. osudili na smrt 5996 osoba. Na temelju poznavanja ishoda na manjem primjeru, gdje je izvršeno 70-80 % izrečenih smrtnih kazni, procjenjuje da je kazna izvršena nad oko 4000 osoba. CVETKOVIĆ, “Represija komunističkog režima u Srbiji”, 78.

⁶⁷ Broj izrečenih kazni odnosi se na cijelu Njemačku, ali izvršenih smrtnih kazni samo na područje zapadnih okupacijskih snaga.

3. Kažnjavanje državnih poglavara

Osim što se sudilo za novi zločin i što je to suđenje poprimilo do tada neviđene razmjere, poratnu je retribuciju obilježilo još jedno "prvi put". Prvi se put za njihovu odgovornost u svjetskom sukobu i ljudskom stradanju sudilo državnim vođama.⁶⁸ Iako su podaci dostupni u literaturi nepotpuni, čini se da se Hrvatska može usporediti s državama u kojima je obračun s državnim vrhom bio najoštrij, a to je bila prvenstveno Bugarska, a onda i Mađarska.

Ako se izuzme Njemačka, u drugim državama Zapada gotovo da nije bilo pogubljenja članova vlade, ni u fašističkim državama (u Italiji je ubijen samo Benito Mussolini) ni u onima gdje su postojali kolaboracijski režimi. Ondje je većina njih izvedena pred sud i osuđena na doživotne ili dugogodišnje zatvorske kazne. U Francuskoj je po odluci generala De Gaullea pomilovan čak i Philippe Pétain (zamjena smrtno kazne za doživotnu), a pogubljen je jedino premijer Pierre Laval. U Norveškoj je na smrt osuđen samo predsjednik vlade Vidkun Quisling.

Na Istoku nije bilo pravila. U Čehoslovačkoj je predsjednik Emil Hácha umro u zatvoru (no vjerojatno ne bi bio osuđen na smrtnu kaznu), a smrtna je presuda izrečena samo dvojici najviših slovačkih dužnosnika (predsjednik msgr. Jozef Tiso i premijer Vojtech Tuka). U Rumunjskoj je pogubljen *conducător* i premijer Ion Antonescu. Naravno, ostali su dobili duge vremenske kazne, od kojih je mnoge spasila kasnija amnestija.

Kao posebni slučajevi uglavnom se navode Mađarska i Bugarska. U Mađarskoj je obračun bio ipak (relativno) blaži, posebice ako se uzmu u obzir okolnosti u kojima je završio rat (Strelasti križevi, holokaust, teške završne borbe). Ondje je, osim nad vođom Strelastih križeva Ferencom Szálasiem, smrtna kazna izvršena nad četiri premijera, zamjenikom premijera i devet ministara.⁶⁹

Bugarska je doista bila iznimka jer se radilo o neočekivanom fizičkom uništenju cijele stare političke elite, koja je tijekom rata uspjela pošteđjeti zemlju većih žrtava, pa i zločina (uvijek se ističe da su sačuvali gotovo svih 40 000 Židova), a nije ušla u rat sa Saveznicima. Unatoč tome, Narodni sud osudio je sve vodeće ljude civilne i vojne vlasti na smrt, a pogubljeni su u jednoj noći, 1. veljače 1945. (taj se datum danas u Bugarskoj obilježava kao Dan sjećanja na žrtve komunizma). Tada je pogubljeno preko 150 osoba, među kojima tri regenta, osam carskih savjetnika, četiri premijera, 22 ministra, 67 parlamentarnih zastupnika, 47 generala i viših časnika.⁷⁰

⁶⁸ Na to posebno upozorava: DEÁK, "Retribution Against Heads of State", bez pag.

⁶⁹ Osim toga, sedam ministara osuđeno je na doživotnu robiju, a od njih su petorica umrla u zatvoru. KARSAI, "The People's Courts and Revolutionary Justice in Hungary", 233; DEÁK, "Political justice in Austria and Hungary", 134. Neki autori donose nešto veće brojeve: pet premijera i deset ministara (SZÖLLÖSI-JANZE, "Pfeilkreuzer, Landesverräter und andere Volksfeinde", 328) ili četiri premijera i 13 ministara (LAUGHLAND, *A History of Political Trials*, 148).

⁷⁰ OGNJANOV, *Državno-politicheskata sistema na Balgaria*, 33. U literaturi se mogu naći različiti podaci, pa se broj ministara kreće od 22 do 35 (ondje gdje se navodi preko 30

Tabela 3. Smrtne presude državnim poglavarima

Država	Poglavari	Premijeri	Ministri
Italija	1		
Francuska		1	
Norveška		1	
Čehoslovačka (Češka i Moravska)	1 (umro u zatvoru)		
Čehoslovačka (Slovačka)	1	1	
Rumunjska	1 (<i>conducător</i> i premijer)		
Mađarska	1	4	9
Bugarska	3 (<i>regenti</i>)	4	22
Hrvatska (NDH)		1	13

Izvori: DEÁK, "Retribution Against Heads of State", Appendix 3; DEÁK, "War-Crimes Trials in Post-World War II Hungary", 34; OGNJANOV, *Državno-političeskata sistema na Balgaria*, 33; JAREB, "Sudbina posljednje hrvatske državne vlade", 224.

U Jugoslaviji je obračun s kolaboracijskim režimom također bio nemilosrdan. U Srbiji je na smrt ili dugogodišnju robiju osuđena većina ministara i njihovih pomoćnika, a predsjednik vlade Milan Nedić prema službenoj je verziji počinio samoubojstvo u zatvoru OZNA-e.⁷¹ U Hrvatskoj su osuđeni na smrt svi ministri Nezavisne Države Hrvatske koji su u neposrednom poraću uhićeni ili izručeni jugoslavenskim vlastima: Sava Besarović (jedini koji nije pokušao pobjeći u inozemstvo), a izručeno je njih 12 (Mehmed Alajbegović, Mile Budak, Pavao Canki, Vladimir Košak, Osman Kulenović, Živan Kuveždić, Slavko Kvaternik, Julije Makanec, Nikola Mandić, Miroslav Navratil, Mirko Puk, Nikola Steinfl te 1986. kao trinaesti Andrija Artuković).⁷² Taj postupak svrstava Hrvatsku/Jugoslaviju u iznimke čak i među zemljama u kojima je sovjetska prisutnost učinila sudske odluke znatno rigoroznijima

ministara možda se radi o zbroju ministara, premijera i carskih savjetnika), a parlamentarnih zastupnika 67-68. Deák navodi 24 ministra i 68 zastupnika (DEÁK, "Retribution Against Heads of State", bez pag.), Laughland 35 ministara (LAUGHLAND, *A History of Political Trials*, 154), akademik Stoian Raichevski spominje 33 ministra i 67 zastupnika ("Народният съд" – 70 години от унищожаването на българския елит").

⁷¹ CVETKOVIĆ, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji*, 182-184, 253-254, 270; CVETKOVIĆ, *Između srpa i čekića. Likvidacija "narodnih neprijatelja"*, 120-122, 140-143, 322, 346-347. Kao i drugdje, ostalima su izrečene dugogodišnje zatvorske kazne (primjerice, članovima predratnoga kraljevskog Namjesništva). Osuđeni su čak i predsjednici (antifašističke) izbjegličke vlade Slobodan Jovanović i Miloš Trifunović, što potvrđuje da je obračun imao i revolucionarni, a ne samo antifašistički karakter.

⁷² Od ukupno 40 ministara u svim vladama Nezavisne Države Hrvatske četvorica su umrli u ratu (dvojicu su ubili ustaše), jedan se nije povlačio (osuđen je na smrtnu kaznu i pogubljen), 34 su se povukla, od njih je 12 izručeno u poraću (svi su osuđeni i pogubljeni), a 22 su ostala živjeti u inozemstvu (sudbina jednoga ministra nije poznata). Usp. JAREB, "Sudbina posljednje hrvatske državne vlade", 220-224. Andrija Artuković izručen je Jugoslaviji 1986. iz Sjedinjenih Američkih Država i iste godine osuđen na smrt, ali presuda zbog njegova zdravstvenoga stanja nije izvršena te je umro u zatvorskoj bolnici 1988. godine. Usp. R.[AVLIĆ], "Artuković, Andrija", 12.

nego u Zapadnoj Europi. Kako su pokazala istraživanja, neke su države Istoka (poput Čehoslovačke i Mađarske) ipak uspjele, makar i privremeno, održati određenu razinu sudske procedure, a u drugima – a ovdje se navode Jugoslavija, Poljska, Bugarska i SSSR – poratna pravda postala je “parodijom pojma”.⁷³

*

Obračun s kolaboracijom u vrijeme koje Mazower prikladno naziva “su-rovim mirom”, ako se uspoređuju države Zapadne i Istočne Europe, imao je neke sličnosti, ali i velike razlike. Nove vlade u Zapadnoj Europi dale su prednost kontinuitetu pred kažnjavanjem (pa je čak i državni aparat ostao jedva izmijenjen) bez obzira na moguće probleme.⁷⁴ Postignuta pravda ostavila je mnoge nezadovoljnima, a podjele i neslaganja nisu potpuno prevladani ni do danas. Način na koji se provodila odmazda utjecao je ne samo na neposredno oblikovanje novih režima nego i na ono što nazivamo “režimima sjećanja” (engl. *memorial regimes*) ili “politikom sjećanja” (engl. *politics of memory*) tijekom nekoliko generacija, kao i na sjećanja u naše vrijeme.⁷⁵ No, čak i autori koji su se bavili problemima koje su stvorili neodgovarajuće kažnjavanje i kasniji zaborav upozoravaju da je opasno temeljiti politiku obnove na isključivanju, da je potrebno pronaći ravnotežu između nužnoga kažnjavanja i nanošenja daljnjih “bratoubilačkih rana” (engl. *fratricidal wounds*) te da je – ako se želi stabilnost i zajednička budućnost – nužno provesti amnestiju i prihvatiti da ona nosi i nezaliječene rane.⁷⁶

U Istočnoj Europi odmazda je imala drugu svrhu, pa onda i prioritete. Ondje se uspostavljao novi društveni sustav (“socijalistička revolucija”), pa je definicija “narodnoga neprijatelja” shvaćana neusporedivo šire. Stoga temelj obračuna nisu bili sudski procesi zbog pojedinačnih nedjela (kao na Zapadu) nego načelo kolektivne krivnje, koje se definiralo ne samo pripadanjem kolaboracionističkim organizacijama nego i društvenim položajem ili etničkom pripadnosti.⁷⁷ Posljedica je to da je na Istoku gotovo nemoguće razdvojiti kažnjavanje kolaboracije od komunističkoga preuzimanja vlasti i obračuna s političkim neprijateljem (građanskim strankama), gospodarskom elitom (financijskom, industrijskom), ali i malim poduzetnicima i posjednicima, kao i najbrojnijim društvenim slojem – seljacima. Sve to čini narav, opseg i ciljeve politike odmazde u temelju drukčijima nego na Zapadu.

Gotovo svi autori upozoravaju da je na Istoku promašen osnovni cilj retribucije, barem onakav kakvim ga je zamislio demokratski Zapad. Naime, odmazda je trebala poslužiti tome da se pokaže što je dobro, a što zlo, da se zlo kazni, a novi poredak legitimira kao dobar i pravedan. No, osim toga, retribu-

⁷³ “In Yugoslavia, Bulgaria, Poland, and Soviet Union, postwar justice was a parody of the term.” DEÁK, “Political justice in Austria and Hungary”, 145.

⁷⁴ MAZOWER, *Mračni kontinent*, 207, 227.

⁷⁵ Usp. WOUTERS, “Transitional justice and memory”, 369-412.

⁷⁶ ROUSSO, “The purge in France”, 123. Usp. i: HUYSE, “Belgian and Dutch purges”, 167-169.

⁷⁷ Usp. MAZOWER, *Mračni kontinent*, 225-227.

cija je trebala imati jasne granice, i u broju kažnjenih i vremenskom trajanju, da bi se što prije moglo stvarati novo jedinstvo i graditi zajedničku budućnost. Iako prvi cilj nije nigdje postignut u svojem idealnom obliku i retribucija je posvuda ostavila gorak okus nezadovoljstva (i to s obje strane), ipak je na Zapadu jasno osudila zlo, kaznila barem neke krivce, a zatim prestala da bi se gradila zajednička budućnost.

Na Istoku je obračun s kolaboracijom proširen na građanske stranke, pa na sve druge društvene skupine, a na kraju je došao i do samih komunista, onemogućivši time ono što je uspjelo Zapadu – na jasniji način pokazati razliku između dobra i zla. Stoga cijeli proces nije koristio ni narodu ni konceptu pravednosti nego samo novoj eliti.⁷⁸

Drugo što je propušteno bilo je mobilizirati sve u zajedničku obnovu i razvoj zemlje. Naime, sustav državnoga terora (engl. *state-sponsored terror*), kako je primijetio László Borhi, “(de)formirao je politiku, društvo i gospodarstvo zemlje”.⁷⁹ Jan Gross citirao je slikoviti izričaj poljske autorice Pauline Preiss, koja je Staljinov totalitarizam opisala kao “zbroj nenapisanih knjiga”, misleći, kako objašnjava Gross, na zbroj nasilno prekinutih života. Pritom gubitak nije bio samo u sferi humanosti, nego se radilo i o “neproizvedenim materijalnim dobrima”, drugim riječima o “upropaštavanju ljudskih potencijala bez presedana”.⁸⁰

Zaključak

Opseg ljudskih stradanja tijekom Drugoga svjetskog rata dao je novu dimenziju pitanju krivnje za ratne zločine i potrebi da se ona kazni. Stoga je potkraj rata i u neposrednom poraću u svim državama zahvaćenim ratom provedeno ono za što u stručnoj literaturi koristimo nekoliko pojmova: odmazda ili retribucija, čistke, a u novije vrijeme i tranzicijska ili prijelazna pravda. Sažimajući dosadašnja istraživanja, možemo reći da su poratnu politiku odmazde obilježila tri nova postupka: kao prvo, nova definicija ratnoga zločina i izvanredni sudovi kao provoditelji novoga pravnog načela, drugo je bila masovnost kažnjavanja, a treće da se prvi put sudilo državnim poglavarima.

Istraživanje povijesti ratne kolaboracije i poratnoga procesa odmazde pokazalo je, prije svega, presudan utjecaj politike u kažnjavanju ratnoga zločina i raznih kategorija krivnje. U svim europskim državama, bez razlike između Istoka i Zapada, politika je na temelju svoje strategije kako graditi budućnost odlučila o intenzitetu, širini i trajanju retribucije. Ona je odredila kako spojiti

⁷⁸ “The result was the inability of the public to differentiate between war criminals and victims of Stalinism.” DEÁK, “War-Crimes Trials in Post-World War II Hungary”, 40. Usp. i: DEÁK, “Political justice in Austria and Hungary”, 138.

⁷⁹ BORHI, “Stalinist terror in Hungary”, 119.

⁸⁰ “There is important heuristic advice in this simple diagnosis: a credible theory of totalitarianism must capture totalitarianism’s historically unprecedented waste of human potential.” GROSS, “War as revolution”, 31.

politiku i pravo, odnosno određivala je mjeru između kazne i stvaranja budućega, obnovljenoga i integriranoga društva. Pritom su države Zapadne Europe brzo shvatile da oštro kažnjavanje i dugo isključivanje bivših kolaboranata sprečava obnovu društva i stabilnost države. Stoga je kažnjavanje kolaboracije bilo masovno, ali je provedeno brzo i kazne su bile razmjerno blage. S druge strane, u državama koje će tada ući u Istočni blok događalo se upravo suprotno, jer se pod okriljem obračuna s nacizmom/fašizmom provodila društvena (“socijalistička”) revolucija. U “neprijatelje” je uvrštena ne samo kolaboracija nego i neprijatelji revolucije te je “čišćenje” provedeno u neusporedivo većem opsegu.

Iako su podaci dostupni u literaturi nepotpuni, Hrvatska/Jugoslavija mogu se nedvojbeno usporediti s državama u kojima je obračun s kolaboracijom, ali i široko shvaćenim “narodnim neprijateljima”, bio najoštriji, bilo da se radilo o broju ubijenih u čistkama, broju sudski osuđenih ili kažnjavanju državnoga vrha poraženih kolaboracijskih režima.

Literatura

AGLAN, Alya; LOYER, Emmanuelle. “Épuration’: History of a word”. U: *Dealing with Wars and Dictatorships. Legal Concepts and Categories in Action*, ur. Liora Israël i Guillaume Mouralis. Haag: Asser Press; Springer, 2014, 23-38.

BACHMANN, Klaus. “The Polish paradox: Transition from and to democracy”. U: *Transitional Justice and Memory in Europe (1945-2013)*, ur. Nico Wouters. Cambridge; Antwerpen; Portland: Intersentia, 2014, 327-350.

BAEV, Jordan. “Stalinist terror in Bulgaria, 1944-1956”. U: *Stalinist Terror in Eastern Europe. Elite Purges and Mass Repression*, ur. Kevin McDermott i Matthew Stibbe. Manchester: Manchester University Press, 2010, 180-197.

BARUCH, Marc Olivier. “Changing things so everything stays the same: The impossible ‘épuration’ of French society, 1945-2000”. U: *Transitional Justice and Memory in Europe (1945-2013)*, ur. Nico Wouters. Cambridge; Antwerpen; Portland: Intersentia, 2014, 63-93.

BATTINI, Michele. *The Missing Italian Nuremberg. Cultural Amnesia and Postwar Politics*. New York; Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2007.

BEIGBEDER, Yves. *French Justice and International Criminal Tribunals and Commissions (1940-2005)*. Leiden; Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2006.

BLOXHAM, Donald. *Genocide on Trial. The War Crimes Trials and the Formation of Holocaust History and Memory*. Oxford: Oxford University Press, 2001.

BLUMENTHAL, David A.; McCORMACK, Timothy L. H., ur. *The Legacy of Nuremberg. Civilising Influence or Institutionalised Vengeance?*. Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2008.

BORHI, László. “Stalinist terror in Hungary, 1945-1956”. U: *Stalinist Terror in Eastern Europe. Elite Purges and Mass Repression*, ur. Kevin McDermott i Matthew Stibbe. Manchester: Manchester University Press, 2010, 119-140.

COHEN, David. "Transitional justice in divided Germany after 1945". U: *Retribution and Reparation in the Transition to Democracy*, ur. Jon Elster. Cambridge: Cambridge University Press, 2006, 59-88.

CONOT, Robert E. *Justice at Nuremberg*. New York: Harper & Row, 1983.

COURTOIS, Stéphane et al. *Crna knjiga komunizma. Zločin, teror, represija*. Zagreb: Politička kultura; Golden marketing, 1999.

COURTOIS, Stéphane et al. *Le Livre noir du communisme. Crimes, terreur, répression*. Paris: Éditions Robert Laffont, 1997.

CVETKOVIĆ, Srđan. *Između srpa i čekića. Likvidacija "narodnih neprijatelja" 1944-1953*. Beograd: Službeni glasnik, 2015.

CVETKOVIĆ, Srđan. *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944-1953*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006.

CVETKOVIĆ, Srđan. "Represija komunističkog režima u Srbiji na kraju Drugog svetskog rata sa osvrtom na evropsko iskustvo". U: *1945. kraj ili novi početak? Tematski zbornik radova*, ur. Zoran Janjetović. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije; Muzej žrtava genocida, 2016, 45-89.

DAHL, Hans Fredrik. "Dealing with the past in Scandinavia. Legal purges and popular memories of nazism and World War II in Denmark and Norway after 1945". U: *Retribution and Reparation in the Transition to Democracy*, ur. Jon Elster. Cambridge: Cambridge University Press, 2006, 147-163.

DEÁK, István. *Europe on Trial. The Story of Collaboration, Resistance, and Retribution During World War II*. Boulder, Co.: Westview Press, 2015.

DEÁK, István. "Introduction". U: *The Politics of Retribution in Europe. World War II and Its Aftermath*, ur. István Deák, Jan T. Gross i Tony Judt. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2000, 3-14.

DEÁK, István. "Political justice in Austria and Hungary after World War II". U: *Retribution and Reparation in the Transition to Democracy*, ur. Jon Elster. Cambridge: Cambridge University Press, 2006, 124-146.

DEÁK, István. "Post-world war II political justice in a historical perspective". U: *Keine "Abrechnung". NS-Verbrechen, Justiz und Gesellschaft in Europa nach 1945*, ur. Claudia Kurestidis-Haider i Winfried Garscha. Leipzig; Wien: Akademische Verlagsanstalt, 1998, 389-396.

DEÁK, István. "Retribution Against Heads of State". *Logos: journal of modern society & culture* 6 (2007), br. 3: bez pag. Pristup ostvaren 12. 9. 2017. http://www.logosjournal.com/issue_6.3/deak.htm.

DEÁK, István. "War-Crimes Trials in Post-World War II Hungary: Retribution or Revenge?". U: *Hungary and the Holocaust. Confrontation with the Past*. Washington, D.C.: Center for Advanced Holocaust Studies; United States Holocaust Memorial Museum, 2001, 31-44.

DEÁK, István; GROSS, Jan T.; JUDT, Tony, ur. *The Politics of Retribution in Europe. World War II and Its Aftermath*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2000.

DEŽELAK BARIČ, Vida. "Casualties of WW II in Slovenia and the Civil War". U: *Slovenia in 20th Century. The Legacy of Totalitarian Regimes*, ur. Matja Čoh Kladnik. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2016, 152-167.

DEŽELAK BARIČ, Vida. "Posledice vojnega nasilja. Smrtne žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje na Slovenskem". U: *Nasilje vojnih in povojnih dni*, ur. Nevenka Troha. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2014, 11-46.

ELSTER, Jon. *Closing the Books. Transitional Justice in Historical Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.

ELSTER, Jon. "Retribution". U: *Retribution and Reparation in the Transition to Democracy*, ur. Jon Elster. Cambridge: Cambridge University Press, 2006, 33-56.

ELSTER, Jon, ur. *Retribution and Reparation in the Transition to Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

FREI, Norbert. "Nach der Tat. Die Ahndung deutscher Kriegs- und NS-Verbrechen in Europa – eine Bilanz". U: *Transnationale Vergangenheitspolitik. Der Umgang mit deutschen Kriegsverbrechern in Europa nach dem Zweiten Weltkrieg*, ur. Norbert Frei. Göttingen: Wallstein, 2006, 7-36.

FREI, Norbert, ur. *Transnationale Vergangenheitspolitik. Der Umgang mit deutschen Kriegsverbrechern in Europa nach dem Zweiten Weltkrieg*. Göttingen: Wallstein, 2006.

FROMMER, Benjamin. *National Cleansing. Retribution against Nazi Collaborators in Postwar Czechoslovakia*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

GALIMI, Valeria. "Circulation of models of épuration after the Second World War: From France to Italy". U: *Dealing with Wars and Dictatorships. Legal Concepts and Categories in Action*, ur. Liora Israëli i Guillaume Mouralis. Haag: Asser Press; Springer, 2014, 197-208.

GEIGER, Vladimir. *Josip Broz Tito i ratni zločini. Bleiburg i folksdojčeri*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2013.

GEIGER, Vladimir. "Ljudski gubici Hrvatske u Drugome svjetskom ratu i u poraću koje su prouzročili Narodnooslobodilačka vojska i Partizanski odredi Jugoslavije / Jugoslavenska armija i komunistička vlast. Brojidbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi). Case study: Bleiburg i folksdojčeri". *Časopis za suvremenu povijest* 42 (2010), br. 3: 693-721.

GEIGER, Vladimir; LEČEK, Suzana. *Krivnja i kazna. Politika odmazde i sudski proces ministru u Vladi NDH Živanu Kuveždiću 1948. – 1949*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2018 [u tisku].

GLIŠIĆ, Venceslav. "Zločin i kazna". U: *Drugi svjetski rat*, knj. 3. Zagreb; Ljubljana; Beograd: Mladost; Mladinska knjiga; Narodna knjiga, 1980, 397-400.

GOLSAN, Richard J. *Vichy's Afterlife. History and Counterhistory in Postwar France*. Lincoln; London: University of Nebraska Press, 2000.

GRAHEK RAVANČIĆ, Martina. *Narod će im suditi. Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za Zagreb 1944. – 1947*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2013.

GROSS, Jan. "War as revolution". U: *The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944-1949*, ur. Norman Naimark i Leonid Gibianskii. Boulder, Col.: Westview Press, 1997, 16-40.

GROSS, Jan T. "Themes for a Social History of War Experience and Collaboration". U: *The Politics of Retribution in Europe. World War II and Its Aftermath*, ur. István Deák, Jan T. Gross i Tony Judt. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2000, 15-35.

GUNEV, Georgi. *Kam brega na svobodata ili za Nikola Petkov i negovoto vreme*. Sofija: Informaciono obsluzhvane, 1992.

GUŠTIN, Damijan. "Tisk narodnoosvobodilnega gibanja 1944-1945 o organih za ugotavljanje vojnih zločinov". *Prispevki za novejšo zgodovino* 33 (1993), br. 1-2: 111-127.

HENKE, Klaus-Dietmar; WOLLER, Hans, ur. *Politische Säuberung in Europa. Die Abrechnung mit Faschismus und Kollaboration nach dem zweiten Weltkrieg*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1991.

HUYSE, Luc. "Belgian and Dutch purges after World War II compared". U: *Retribution and Reparation in the Transition to Democracy*, ur. Jon Elster. Cambridge: Cambridge University Press, 2006, 164-178.

HUYSE, Luc. "Comparing transitional justice experiences in Europe". U: *Transitional Justice and Memory in Europe (1945-2013)*, ur. Nico Wouters. Cambridge; Antwerpen; Portland: Intersentia, 2014, 351-368.

HUYSE, Luc. "The criminal justice system as a political actor in regime transitions: The case of Belgium, 1944-50". U: *The Politics of Retribution in Europe. World War II and Its Aftermath*, ur. István Deák, Jan T. Gross i Tony Judt. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2000, 157-172.

ISRAËL, Liora; MOURALIS, Guillaume, ur. *Dealing with Wars and Dictatorships. Legal Concepts and Categories in Action*. Haag: Asser Press; Springer, 2014.

ISRAËL, Liora; MOURALIS, Guillaume. "General introduction". U: *Dealing with Wars and Dictatorships. Legal Concepts and Categories in Action*, ur. Liora Israël i Guillaume Mouralis. Haag: Asser Press; Springer, 2014, 1-20.

JANKOVIĆ, Ivan. *Na belom hlebu. Smrtna kazna u Srbiji, 1804-2002*. Beograd: Službeni glasnik; Clio, 2012.

JAREB, Jere. "Sudbina posljednje hrvatske državne vlade i hrvatskih ministara iz Drugog svjetskog rata". *Hrvatska revija* 28 (1978), br. 2 (110): 218-224.

KARSAI, László. "The People's Courts and Revolutionary Justice in Hungary, 1945-46". U: *The Politics of Retribution in Europe. World War II and Its*

Aftermath, ur. István Deák, Jan T. Gross i Tony Judt. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2000, 233-251.

KLAJN, Lajco. *The Past in Present Times. The Yugoslav Saga*. Lanham, MD: University Press of America, 2007.

KURESTIDIS-HAIDER, Claudia; GARSCHA, Winfried, ur. *Keine "Abrechnung". NS-Verbrechen, Justiz und Gesellschaft in Europa nach 1945*. Leipzig; Wien: Akademische Verlagsanstalt, 1998.

LAGROU, Pieter. "Poor little Belgium? Belgian trials of German war criminals, 1944-1951". U: *Dealing with Wars and Dictatorships. Legal Concepts and Categories in Action*, ur. Liora Israël i Guillaume Mouralis. Haag: Asser Press; Springer, 2014, 123-143.

LARSEN, Stein U. "Die Ausschaltung der Quislinge in Norwegen". U: *Politische Säuberung in Europa: Die Abrechnung mit Faschismus und Kollaboration nach dem zweiten Weltkrieg*, ur. Klaus-Dietmar Henke i Hans Woller. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1991, 241-280.

LAUGHLAND, John. *A History of Political Trials. From Charles I to Saddam Hussein*. Oxford: Peter Lang, 2008.

LUYTEN, Dirk. "Dealing with collaboration in Belgium after the Second World War: From activism to collaboration and incivism". U: *Dealing with Wars and Dictatorships. Legal Concepts and Categories in Action*, ur. Liora Israël i Guillaume Mouralis. Haag: Asser Press; Springer, 2014, 59-76.

MARKOV, Georgi. *Balgarskata istorija vkratce*. Sofia: Svjat, 1992.

MAZOWER, Mark. *Mračni kontinent. Europsko dvadeseto stoljeće*. Zagreb: Prometej, 2004.

McDERMOTT, Kevin; STIBBE, Matthew, ur. *Stalinist Terror in Eastern Europe. Elite Purges and Mass Repression*. Manchester: Manchester University Press, 2010.

McDERMOTT, Kevin; STIBBE, Matthew. "Stalinist terror in Eastern Europe: problems, perspectives and interpretations". U: *Stalinist Terror in Eastern Europe: Elite Purges and Mass Repression*, ur. Kevin McDermott i Matthew Stibbe. Manchester: Manchester University Press, 2010, 1-18.

MLAKAR, Boris. "Epuracija in povojne žrtve v Zahodni Evropi". *Prispevki za novejšo zgodovino* 36 (1996), br. 1-2: 201-216.

MLAKAR, Boris. "Poglavitne oblike in razsežnosti represije v povojni Evropi". *Prispevki za novejšo zgodovino* 53 (2013), br. 1: 18-31.

MOURALIS, Guillaume. "The invention of 'transitional justice' in the 1990s". U: *Dealing with Wars and Dictatorships. Legal Concepts and Categories in Action*, ur. Liora Israël i Guillaume Mouralis. Haag: Asser Press; Springer, 2014, 83-100.

MUELLER, Wolfgang; PORTMANN, Michael, ur. *Osteuropa vom Weltkrieg zur Wende*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2007.

NAIMARK, Norman; GIBIANSKII, Leonid, ur. *The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944-1949*. Boulder, Col.; Westview Press, 1997.

NOVICK, Peter. *The Resistance versus Vichy. The Purge of Collaborators in Liberated France*. London: Chatto & Windus, 1968.

OGNYANOV, Lyubomir. *Drzhavno-politicheskata sistema na Balgaria 1944-1948*. Sofija: Standart, 2006.

PENTER, Tanja. "Collaboration on Trial: New Source Material on Soviet Postwar Trials against Collaborators". *Slavic Review* 64 (2005), br. 4: 782-790.

PENTER, Tanja. "Local Collaborators on Trial: Soviet War Crime Trials under Stalin (1943-1953)". *Cahiers du Monde Russe* 49 (2008), br. 2-3: 341-364.

PORTMANN, Michael. "Communist retaliation and persecution on Yugoslav territory during and after World War II (1943-1950)". *Tokovi istorije* (2004), br. 1-2: 45-74.

PORTMANN, Michael. "Revolution aus dem Krieg: Zur Rolle von Gewalt und Repression während der kommunistischen Machtdurchsetzung in Jugoslawien 1944-1946". U: *Osteuropa vom Weltkrieg zur Wende*, ur. Wolfgang Mueller i Michael Portmann. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2007, 55-70.

R.[AVLIĆ], S.[laven]. "Artuković, Andrija". U: *Tko je tko u NDH. Hrvatska 1941. – 1945.*, ur. Zdravko Dizdar, Marko Grčić, Slaven Ravlić i Darko Stuparić. Zagreb: Minerva, 1997, 11-12.

ROMIJN, Peter. "'Restoration of confidence': The purge of local government in the Netherlands as a problem of postwar reconstruction". U: *The Politics of Retribution in Europe. World War II and Its Aftermath*, ur. István Deák, Jan T. Gross i Tony Judt. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2000, 173-193.

ROMIJN, Peter; HIRSCHFELD, Gerhard. "Die Ahndung der Kollaboration in den Niederlanden". U: *Politische Säuberung in Europa. Die Abrechnung mit Faschismus und Kollaboration nach dem zweiten Weltkrieg*, ur. Klaus-Dietmar Henke i Hans Woller. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1991, 281-310.

ROMIJN, Peter; SCHUMACHER, Erik. "Transitional justice in the Netherlands after World War II". U: *Transitional Justice and Memory in Europe (1945-2013)*, ur. Nico Wouters. Cambridge; Antwerpen; Portland: Intersentia, 2014, 133-171.

ROUSSO, Henry. "L'Épuration. Die politische Säuberung in Frankreich". U: *Politische Säuberung in Europa. Die Abrechnung mit Faschismus und Kollaboration nach dem zweiten Weltkrieg*, ur. Klaus-Dietmar Henke i Hans Woller. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1991, 192-240.

ROUSSO, Henry. "The purge in France. An incomplete story". U: *Retribution and Reparation in the Transition to Democracy*, ur. Jon Elster. Cambridge: Cambridge University Press, 2006, 89-123.

ROUSSO, Henry. *The Vichy Syndrome. History and Memory in France since 1944*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1991.

SCHAUSBERGER, Manfred. "Die Verfolg von NS-Gewaltverbrechen in Österreich". U: *Keine "Abrechnung". NS-Verbrechen, Justiz und Gesellschaft in Europa nach 1945*, ur. Claudia Kuretidis-Haider i Winfried Garscha. Leipzig; Wien: Akademische Verlagsanstalt, 1998, 25-31.

SOLOMON, Peter H. *Soviet Criminal Justice under Stalin*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

STIEFEL, Dieter. "Der Prozeß der Entnazifizierung in Österreich". U: *Politische Säuberung in Europa. Die Abrechnung mit Faschismus und Kollaboration nach dem zweiten Weltkrieg*, ur. Klaus-Dietmar Henke i Hans Woller. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1991, 108-147.

SZITA, Szabolcs. "Die Volksgerichtsbarkeit als Teil der politischen Säuberung in Ungarn 1945-1946". U: *Keine "Abrechnung". NS-Verbrechen, Justiz und Gesellschaft in Europa nach 1945*, ur. Claudia Kuretidis-Haider i Winfried Garscha. Leipzig; Wien: Akademische Verlagsanstalt, 1998, 207-216.

SZÖLLÖSI-JANZE, Margit. "'Pfeilkreuzer, Landesverräter und andere Volksfeinde'. Generalabrechnung in Ungarn". U: *Politische Säuberung in Europa. Die Abrechnung mit Faschismus und Kollaboration nach dem zweiten Weltkrieg*, ur. Klaus-Dietmar Henke i Hans Woller. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1991, 311-357.

TAYLOR, Telford. *The Anatomy of the Nuremberg Trials. A Personal Memoir*. Boston: Back Bay Books, 1992.

VODUŠEK STARIČ, Jera. *Kako su komunisti osvojili vlast 1944. – 1946*. Zagreb: Naklada Pavičić, 2006.

VODUŠEK STARIČ, Jera. *Prevzem oblasti 1944-1946*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1992.

VODUŠEK STARIČ, Jerca. "Kako se čistila Jugoslavija?". *Gordogan* 2 (21) (2004), br. 4-5 (48-49): 36-49.

VODUŠEK STARIČ, Jerca. "Stalinist and anti-Stalinist repression in Yugoslavia 1944-1953". U: *Stalinist Terror in Eastern Europe. Elite Purges and Mass Repression*, ur. Kevin McDermott i Matthew Stibbe. Manchester: Manchester University Press, 2010, 160-179.

VOISIN, Vanessa. "Law and the Soviet purge: Domestic renewal and international convergences". U: *Dealing with Wars and Dictatorships. Legal Concepts and Categories in Action*, ur. Liora Israël i Guillaume Mouralis. Haag: Asser Press; Springer, 2014, 179-196.

VÖLKL, Ekkehard. "Abrechnungsfuror in Kroatien". U: *Politische Säuberung in Europa. Die Abrechnung mit Faschismus und Kollaboration nach dem zweiten Weltkrieg*, ur. Klaus-Dietmar Henke i Hans Woller. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1991, 358-394.

WOLLER, Hans. "Ausgebliebene Säuberung? Die Abrechnung mit dem Faschismus in Italien". U: *Politische Säuberung in Europa: Die Abrechnung mit Faschismus und Kollaboration nach dem zweiten Weltkrieg*, ur. Klaus-Dietmar Henke i Hans Woller. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1991, 148-191.

WOUTERS, Nico. "Transitional justice and memory development in Europe". U: *Transitional Justice and Memory in Europe (1945-2013)*, ur. Nico Wouters. Cambridge; Antwerpen; Portland: Intersentia, 2014, 369-412.

WOUTERS, Nico, ur. *Transitional Justice and Memory in Europe (1945-2013)*. Cambridge; Antwerpen; Portland: Intersentia, 2014.

WOUTERS, Nico; LUYTEN, Dirk. "A consensus of differences: Transitional justice and Belgium's divided war memories (1944-2012)". U: *Transitional Justice and Memory in Europe (1945-2013)*, ur. Nico Wouters. Cambridge; Antwerpen; Portland: Intersentia, 2014, 95-132.

ZEČEVIĆ, Miodrag Đ.; POPOVIĆ, Jovan P., prir. *Dokumenti iz istorije Jugoslavije. Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz Drugog svetskog rata*, tom I-IV. Beograd: Arhiv Jugoslavije; ZAD – Preduzeće za izdavačko grafičku delatnost, 1996-2000.

ŽERJAVIĆ, Vladimir. *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga. Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*. Zagreb: Globus, 1992.

ŽERJAVIĆ, Vladimir. *Population losses in Yugoslavia 1941-1945*. Zagreb: Dom i svijet; Hrvatski institut za povijest, 1997.

Mrežni izvori

Državna komisija za tajne grobnice ubijenih posle 12. septembra 1944. Pristup ostvaren 20. 2. 2018. <http://www.otvorenaknjiga.komisija1944.mpravde.gov.rs/>.

Guidance Note of the Secretary-General. United Nations Approach to Transitional Justice. Pristup ostvaren 9. 9. 2017. https://www.un.org/ruleoflaw/files/TJ_Guidance_Note_March_2010FINAL.pdf.

International Center for Transitional Justice (ICTJ). Pristup ostvaren 9. 9. 2017. <https://www.ictj.org/about/transitional-justice>.

List of countries by population in 1939. Pristup ostvaren 9. 9. 2017. https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_population_in_1939.

"Народният съд" – 70 години от унищожаването на българския елит". Pristup ostvaren 9. 9. 2017. <http://www.celokupnabulgaria.eu/?p=10384>.

Population statistics. Pristup ostvaren 9. 9. 2017. <http://www.populstat.info/>.

SUMMARY

The Policy of Retribution in Europe after World War II

The extent of human suffering and loss of life during World War II gave a new dimension to the matter of guilt for war crimes and the need to punish their perpetrators. Therefore, near the end of the war and in its immediate aftermath, a process that's known under several names in professional literature – reprisal or retribution, purges or, more recently, transitional justice – took place in all the countries involved in the war. Summarising the research published to date, we can conclude that the post-war policy of reprisal was marked by three new processes: first, a new definition of war crimes and extraordinary courts as the executors of the new legal principle; second, the massive scale of punishment; and third, this was the first time that heads of state were put on trial.

Research on the history of wartime collaboration and the post-war process of reprisal has shown the decisive influence of politics on punishment for war crimes and various categories of guilt. In all European countries, Western or Eastern, it was politics that, based on their strategy for building a future, made the decisions regarding the intensity, scale, and duration of retribution. They determined how to combine politics and law, i.e. they determined the balance between punishing perpetrators and creating a future, rebuilt and integrated society. The countries of Western Europe quickly saw that harsh punishment and other forms of excluding former collaborators prevents the rebuilding of society and the stability of the state. Therefore, punishment of collaboration was massive, but it was implemented quickly and the punishments were relatively mild. On the other hand, in the countries that would comprise the future Eastern Bloc, the process was exactly the opposite, since dealing with nazism and fascism was also used as a pretext for conducting a social (socialist) revolution. The “enemies” included not only collaborators, but also opponents of the revolution, and the “purging” process was conducted on a much greater scale.

Even though the information in literature is incomplete, Croatia / Yugoslavia can without a doubt be compared to the states where reprisal against collaboration, but also against broadly-defined “enemies of the people”, was at its harshest according to the number of people killed in purges, the number of people put on trial, and the punishment the leaders of the defeated collaborator regime were subjected to.

Key words: retribution; war crimes; revolution; purges; transitional justice